

Zita ŠIMĖNAITĖ

DAIKTAVARDŽIO ŠIRDIS DARINIAI

01. *Širdis* yra senojo indoeuropietiško leksikos sluoksnio žodis¹, priklausantis konkrečiosios semantikos žodžių klasei, kūno dalių (somatizmy) leksinei semantinei žodžių grupei. Akademiniame "Lietuvių kalbos žodyne" pateikta 23 *širdies* reikšmės². Šis daugiareikšmis žodis yra plačiai vartojamas ir jo pamatu sudaryta nemaža vedinių ir darinių.

Straipsnio tikslas – aprašyti darinius, kurių pamatas – daiktavardis *širdis*. Medžiaga rinkta iš "Lietuvių kalbos žodyno"³ (toliau – LKŽ), jo kartotekos (toliau – LKŽK) ir tarminių žodynų⁴. Panaudoti ir autorės surinkti pavyzdžiai.

02. Kiekvieną darinį sudaro darybos pamatas ir formantas⁵. Darinys yra pamatuotas žodis, o jo leksinė reikšmė priklauso nuo jį sudarančių dalių. Analizuojant darybos santykius, remtasi darybos opozicija⁶: darinys ↔ *širdis*. Aptariamųjų darinių reikšmės sąlygoja pamatinio žodžio semantika. *Širdies* pagrindu sudaromi išvestiniai ir sudurtiniai daiktavardžiai bei būdvardžiai.

03. Žodžių darybos sistemoje ryškus dėsnis, kad "darinys atsiradamas visada remiasi viena pamatinio žodžio reikšme"⁷. Ne visos *širdies* reikšmės yra vienodai darybiškai aktyvios.

1. Daiktavardžio *širdis* vediniai

1. Vediniai remiasi vienu pamatiniu žodžiu. Daiktavardis *širdis* gali būti pamatu išvestiniams daiktavardžiams ir išvestiniams būdvardžiams, padarytiems su priesagomis ir galūnėmis.

¹ Sabaliauskas A. *Lietuvių kalbos leksika*, Vilnius, 1990, 15.

² *Lietuvių kalbos žodynas* 14, Vilnius, 1986, 850–866.

³ *Lietuvių kalbos žodynas* 3–15, Vilnius, 1956–1991; II leid. 1–2, 1968–1969.

⁴ Vitkauskas V. *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*, Vilnius, 1976; Petrauskas J., Vidugiris A. *Lazūnų tarmės žodynas*, Vilnius, 1985; Naktinienė G., Paulauskienė A., Vitkauskas V. *Druskininkų tarmės žodynas*, Vilnius, 1988.

⁵ Dėl darybos pamato ir formantų sąvokų žr. Urbutis V. *Žodžių darybos teorija*, Vilnius, 1978, 87, 178, 208.

⁶ Ten pat, 66.

⁷ Ten pat, 155; Taip pat Тихонов А. Н. *Словообразовательный словарь русского языка* 1, Москва, 1985, 38.

1.1. Išvestiniai *širdies* daiktavardžiai

1.1.1. Iš daiktavardžio *širdis* daugiausia padaroma priesagų vedinių. Gausumu išsiskiria deminutyvai.

1.1.1.1. *Širdies* deminutyvams būdingiausia malonumo reikšmė. Dažniausi yra priesagos *-elė* vediniai. Remiamasi ir tiesioginėmis, ir perkeltinėmis *širdies* reikšmėmis, pvz.:

Š₁⁸: *Kadalojas muno š i r d ė l ė, ištiesu kojas DūnŽ117⁹. Lėkė kulkelė kaip sode bitelė per protingą galvužėlę, per mirštamą š i r d ė l ė* JD1142.

Š₂: *Sukęsi, savo š i r d e l ė suramysi, ir vėl gerai bus Krm. Žino mano š i r d e l ė, katroj šaly mergelė KrvD137. Š i r d e l ė — ne mило skiautelė Rg.*

Š₃: *Darbininkės rankelės juodos, bet š i r d e l ė balta LTR(Šl).*

Š₄: *Alekseli, gaivink š i r d ė l ė kaip nors End. Vaikeli, vaikeli, š i r d ė l ė norėt, ale kūnelis nenori Pv.*

Malonumo reikšme vartojami taip pat priesagų *-užė (-užėlė), -ikė, -aitė, -alė* deminutyvai, pvz.:

Š₁: *Š i r d i k ė tuk tuk, tuk tuk Lkv.*

Š₂: *Š i r d u ž e mano, klaidūne mano, kame tave nuramdysiu? Klvd27. Mano š i r d a i t ė [je] daug meilės žodaičių D117. Jaučia mano š i r d u ž ė l ė, neilgai čia būsiu, neilgai uliosiu DrskD74.*

Š₃: *Dosli š i r d a i t ė — tuščia kamaraitė Erž. Gera š i r d a l ė — plika subinalė Ggr.*

Š₄: *Nor mano š i r d u ž ė saldaus miegužėlio N40.*

Dainose paprastai vartojama tik *širdies* deminutyvai, dažniausiai *širdėlė*. Nors moteriškosios giminės daiktavardžių įprasta daryti moteriškosios giminės deminutyvus, Prūsų krašto dainose šios taisyklės nesilaikoma. Kai kalbama apie *širdį* kaip jausmų simbolį, sakoma *širdėlis, širdytis, širdaitis*, pvz.:

Rusnės kiemelyj aug mano žiedelis, ten rimst mano š i r d e l i s RD32. *Gerk gerk, mergelė, gerk gerk, jaunoji, š i r d e l y j mano laikomoji* Klpd26. *Kaip linksmas man š i r d y t [i] s yra* RD198. *O aš ir josių į tą kiemelį, kur rimst mano š i r d a i t i s* RD41¹⁰.

Dainose nuolatinis epitetas einantis *širdies* deminutyvas būna moteriškosios giminės šalia moteriškosios ir vyriškosios giminės daiktavardžių, pvz.:

Sesule viešnele, dalyk spodkus: tėvuliui š i r d e l e i — palši jaučiai, motulei š i r d e l e i — margos karvės VoL392(Onš). Močiute š i r d e l e, tai tau, tai tau, auginai dukrelę ne sau, ne sau LTs1471. Dėku tėveliui, mielai š i r d e l e i, kad mane mažą gražiai auginai TŽI153(Sn). Parein

⁸ Š raide ir skaičiumi žymimos *širdies* reikšmės pagal LKŽ.

⁹ Sutrumpinimai tokie pat kaip LKŽ, tiksliai tarminių žodynų nurodomas ir puslapis.

¹⁰ L. Rėzos užrašytose dainose prie *širdelio* ir *širdužio* būdvardžiai derinami kaip prie moteriškosios giminės daiktavardžių: *Ar ne lengva, ne linksma tavo š i r d e l i s?* RD83. *Tūžbos pilna š i r d u ž i s jaunosios mergytės* RD1. Vyriškosios giminės *širdies* deminutyvai, ko gero, dainose atsirado dėl vokiečių kalbos įtakos, plg. *das Herz, das Herzchen*.

tėvelis, parein š i r d e l ė žirgo neradęs nei kamanėlių Niem8. Ei, kūmužė, kūmužė š i r d ū ž ė, kodėl mane į svečius neprašai? JD20. Močiute motinėle, močiute š i r d u ž ė l e, ar tu turėjai didį vargelį, ik mane užauginai? Niem4. Rūpinosi tėtužėlis, mano mielas š i r d u ž ė l ė, in kur išleis sūnelį BsO270.

1.1.1.2. Maloniniai širdies deminutyvai su priesagomis -elė (-elytė), -užė (-užėlė, -užytė), -ytė, -ikė, -iulė yra vartojami ir perkeltine reikšme: taip kreipiamasi į žmogų, reiškiant jam palankumą, meilumą. Kreipiantis į asmenis nepaisoma gramatinės giminės: širdėle, širdyte kreipiamasi ir į moterį, ir į vyrą, pvz.:

Žinai, š i r d ė l e, šiomet tankiai reikia mest [bulves]: pūsta, gali nedygt Pv. Ai, š i r d e l e tu mano, kaimynėle, pasakysiu tau didelę naujieną V.Myk-Put. Tėveli, š i r d e l e tu mano mielas, auginai sūnelius mus tris kaip vieng LTR(Ktv). Sesutės mano, š i r d e l ė s mano, jūs nuklastykit didį dvarelį (d.) Ktv. Ponuliai, š i r d e l ė s, jei man duotūt va čia pasistatyt Dg. Eik tu, š i r d ý t e mano, kokia pradžia, tokia i pabaiga Jnšk. Gaspador, tėvai, š i r d y t, ką tamsta padirbai tam žmogeliui? Sln. Aš nevadinau jį vardeliu, — š i r d ý t ė, meilytė, patieka mano JV880.

Taip deminutyvinės malonumo reikšmės pagrindu susiformavo maloninio kreipinio reikšmė: atsirado naujas, nominacinis santykis tarp pamatinio žodžio ir deminutyvinio darinio reikšmės. Kreipiamasi ir ne deminutyvais, pvz.:

Š i r d i ė mano, renkis in veseliją: tavo vyriausia sesuo ženyjasi LB168. Motinėle, nemigau, š i r d i s mano, nemigau (d.) Dbg.

Maloninius kreipinius jau XVIII a. pradžioje užfiksavo J. Brodovskis rankraštiniam žodyne: Mano š i r d e l, mano sakalėl, mano auksel B690. G. Neselmanas ir F. Kuršaitis pateikia tokius širdies deminutyvus: Mano š i r d e l, mano š i r d y t N. Auksutis, auksutėlis, dūšėlė, š i r d i k ė, š i r d ý t ė KII148. Š i r d ė l ė, š i r d i k ė, š i r d ý t ė, š i r d ū ž ė KI635. Mano š i r d ý t ė, š i r d ū ž ė, š i r d i k ė, žuvikė, paukštytis KI371. F. Kuršaičio žodyne yra ir vyriškosios giminės maloninis kreipinys širdukas (KI635, KII148).

Į vyriškosios giminės asmenį kreipiamasi vyriškosios giminės deminutyvais širdelaitis, širdūlis, širdulėlis, širdukas, širdutėlis, pvz.:

Kad tą nori žinoti, mano š i r d e l a i t i, tai paklausyk! I. Tėvuli, š i r d u l i! Dg. Š i r d u l e l i a u, ko verki? Šts. Š i r d ū k, sėskies, pabūk DrskŽ376. Tavęs, š i r d u t e l i, pasiūgau Šts.

Širdelė, širdutė, širdeliu, širdužiū ne tik kreipiamasi, bet ir pavadinamas mielas, brangus asmuo, pvz.:

Nematysiu savo š i r d u t ė s par laukelius parlinguojant namo Grk. Yra, kad yra trys audėjelės, nėra, kad nėra muno š i r d e l ė s D29. Aš išleidau į kelelį savo mieląjį š i r d ė l ė Jv950. Kryžius jos pasunkdavo, ypačiai atsiminant savo nebesugrįžtančiojo mylimojo š i r d u ž i o prs.

1.1.1.3. Širdies deminutyvai su priesagomis -elė, -ikė, -(i)ukė, -utė pavartojami mažumo reikšme, kai širdis žymi augalų bei prietaisų centrinę dalį arba ką nors primenantį širdies formą, pvz.:

Tiktai medžio ašis buvo, pati ta š i r d ė l ė Trk. Kur skamba varpeliai

be š i r d e l i ū, kur groja vargonai be pirštelių LTR(Pnd). Jau leida š i r d e l è s žalias [prigijusios braškės] Šll. Gal runkuliai iš š i r d ž i k i ū i atsigaus Vdk. Kopūstų tik š i r d ž i ū k è s teliko [nuo spragių] Pc. Š i r d ū k è žolyno pilna bičių Drsk. [Linų] š i r d e l è s pasilinkam, pakulas parduodam Ėr. Š i r d i k è s [obuolių] kiaulei supyliau, surijo kaip smakas DūnŽ371. Tų griūšių š i r d ž i k è s nedidelės Rs. Ant š i r d è l è s užsimauna pumpurė Krkn. Š i r d i k è pakelia girnų pusę Tt. Baltos langinės su š i r d u t è m i s J.Avyž. Š i r d e l è s kokias te turėjo nuspirkę Km.

1.1.1.4. Keletas širdies deminutivų su priesagomis -elė, -ukė, -utė, -ytė, -ikė turi leksikalizuotą reikšmę. Įvardijamos tam tikrų daiktų dalys, pasidaromi botanikos, zoologijos terminai. LKŽ minimos net 6 širdėlės reikšmės: plunksnos koto šerdis, girnų varpstė, verpimo ratelio kaištelis, spynos iškyšuliukas, pieštuko ar tušinuko šerdelė, auskarėliai (*Dicentra spectabilis*). Širdelėmis vadinami ne tik auskarėliai (Š, LBŽ, LFIII470, NdŽ, Nč, Brž, Ds), bet dar ir kiškio ašarėlės (*Briza media* LBŽ, LFII220, NdŽ), pelkinė mandrauninkė (*Parnassia palustris* Kzt), čiuzutė (*Thlaspi* Akm), žvaginė trikertė (*Capsella bursapastoris* Akm).

Širdūkių vardą turi auskarėliai ir ašarėlės, pvz.: *Mes vadinam š i r d ū k è m, aba zvaneliais* Dsn. *Ir ašarėlėm, ir š i r d ū k è m vado* DrskŽ376.

Širdūtėmis pavadinta dvigeldžių moliuskų šeima (*Cardiidae* LTE(Papildymai) 600), širdikė — audimo šaudyklės šeiva (Pj), širdyje — tušinuko šerdelė (Pnm).

LKŽ atskirai iškelti girnų varpstės pavadinimai širdėlė, širdikė, širdžikė (daugiausia "Lietuvių kalbos atlaso" duomenys, žr. LKAI141) greičiausiai yra tokios pat širdies reikšmės mažybiniai variantai ir turėjo būti pateikti širdies lizde.

1.1.2. Iš širdies padaromi daiktavardinės ypatybės turėtojų pavadinimai su priesagomis -ininkas, -inė ir su galūne -ius.

Su priesaga -ininkas, -ė padarytas abiejų giminių daiktavardis širdininkas, -ė (širdiniūkas, -ė; širdinykas, -ė)¹¹ reiškia asmenį, turintį nesveiką širdį, pvz.:

Š i r d i n i n k è esu, babimt ir išvirsu Rdn. *Neduok Dieve žmogum senatva pabaigt, palikom š i r d i n y k a i gatavūs* LKŽK(Alz). Š i r d i n y k a i jo visa giminė, ir jam imparktas DrskŽ375.

Galima ir būdvardiška vartosena, pvz.: Š i r d i n y k è motera, daugis yra š i r d i n y k ū žmonių DrskŽ375.

Tokiu pačiu žodžiu vadinama sukatžolė (*Leonurus*), augalas, skirtas širdžiai gydyti, pvz.: *Kur prie eglų auga, drabnais žiedukais, š i r d i n y k a i vados, nuog širdies renka* DrskŽ375.

Širdinė (BTŽ) — širdies ir priesagos -inė vadinys, augalo rūšinis pavadinimas: trešnių veislė, pavadinta pagal jo vaisiaus formos panašumą.

¹¹ Skliausteliuose rašomi morfonologiniai, tarminiai, galūnių variantai, neturinys įtakos darinių semantikai.

Širdinės – būdvardinės kilmės daiktavardis, pavadinantis maldas, skirtas Jėzaus širdžiai, pvz.: *Anandien toks klierikaitis š i r d i n ė s skaitė* Grg.

Daiktavardiniai galūnės *-ius* vedinai paprastai eina asmenų pavadinimais. *Širdžius*, *širdė* sietini su *širdies* maloninio kreipinio (*širdie*) reikšme (plg. 1.1.1.2.), pvz.:

Ką, š i r d ė, padarysi J. Sek ant galvos savo [rūtų vainikėlį], tegu tvaipina amžingą vienybę su paskirtu tavo š i r d ž i u m i berneliu JR91–92. *Tavo dantys išbyrės išbyrės, nė š i r d ž i ū k a s nemylės nemylės* JV718¹².

Neaiškus darinys yra L. Ivinskio Viekšniuose (TŽI352) užrašytas *širdžius*, reiškiantis išvartą, kerplėšą. Jis gali būti ir individualus, atsitiktinis, nes paliudytas tik vieno šaltinio.

Bendrosios giminės daiktavardį *širdžius* (Dkšt, Trgn), pavadinantį greitai supykstantį asmenį, galima būtų darybiškai sieti ir su veiksmazodžiu *širsti*, ir su daiktavardžiu *širdis* reikšme "piktumas, pyktis".

1.1.3. Su priesaga *-ystė* padarytas **daiktavardinės ypatybės pavadinimas** *širdýstė*, kuris siejasi su *širdies* reikšmės atspalviu "nuoširdumas, gerumas, jautrumas, atjautimas". Ypatybėms nusakyti būdingesni būdvardžių abstraktai (plg. *širdingýstė*, *širdingumas*). *Širdýstė* rasta tik bažnytiniuose raštuose: *Tavęsp tikt laikaus iš š i r d y s t ė s* brš.

1.1.4. **Netipiški vediniai** padaryti su priesagomis *-ietė*, *-iena*, *-ulys*, *-esas*, *-asas*, *-ašas*, *-ekšnis*, *-eksnis*, *-oklis* (*-uoklis*).

Širdiētė – asmens pavadinimas pagal priklausymą tam tikrai žmonių grupei: Jėzaus širdies vienuolijai priklausanti narė.

Iš *širdies* reikšme "medžio šerdis" ir priesagos *-iena* pasidarytas medienos rūšinis pavadinimas *širdiena* (Mt, BTŽ).

Su priesaga *-ulys* paprastai daromi veiksmazodžių abstraktai, einantys "fiziologinių ar psichinių reiškinių bei būsenų (dažniausiai nenormalių) pavadinimais"¹³, pvz.: *dygulýs*, *svaigulýs*. *Širdulýs* yra apibrėžiamas LKŽ kaip "širdies liga". Tokia reikšme gali būti pavartotas ir pats daiktavardis *širdis*, plg.: *Boba gavo š i r d u l ý* Trg. *Vienai darė operaciją, neatsigavo – š i r d ý turėjo* Kv.

Iš *širdies* reikšme "medžio šerdis" ir priesagos *-esas* padarytas tos pačios reikšmės vedinys *širdėsas*, užrašytas tik Priekulėje, pvz.: *To medžio š i r d ė s a s išpuvęs, netiks šindeliams*.

Žemaitijoje vartojamas homonimas *širdėsas* (LKAI95, žr. Žemėl. Nr. 38), turi reikšmę "geležinis kuolas, perkišamas per priekinių vežimo ratų skersplautį ir ašį". Šio vedinio reikšmės pagrindą sudaro *širdies* sema "vidurys", nurodoma daikto paskirties vieta. Bendrinėje kalboje pasirinktas *šerdėsas* padarytas iš labiau apibrėžtos semantikos daiktavardžio *šerdis*.

Tokia pati darybos struktūra ir tos pačios reikšmės vedinių, padarytų su priesagomis *-asas*, *-ašas*, *-ekšnis*, *-eksnis*. *Širdāsas* ir *širdāšas* užfiksuoti

¹² L. Ivinskis šiam žodžiui randa dar ir kitokią, "meilikautojo, pataikūno" reikšmę: *Pilnas meilavimos žodžiais pri motery, š i r d ž i u s, smukčius* I.

¹³ *Lietuvių kalbos gramatika* 1, Vilnius, 1965, 292.

tik Lietuvių kalbos atlase, žr. LKAI95(Akm, Žr, Tv) ir LKAI95(Pln), *širdėkšnis* atėjęs iš F. Ruigio, K.G. Milkaus ir F. Neselmano žodynų į F. Kuršaičio ir A. Kuršaičio žodynus. Pastarieji įrašė ir *širdėkšnį*. Šių žodžių vedinius su priesaga *-(i)ninkas (-nykas) – širdėšninkas (širdėšininkas, širdėšnykas), širdāšnykas, širdėkšninkas (širdėkšnykas, širdėčnykas)* (žr. LKAI95, Žemėl. Nr. 38) – reikėtų gretinti su tos pačios reikšmės rus. *сердечник*. Iš visų šių variantų dažniausiai vartojamas *širdėšninkas*.

Iš K. G. Milkaus žodyno į vėlesnius žodynus (N, [K], NdŽ, KŽ) pateko priesagos *-oklis* vedinys *širdōklis*, kurio reikšmė "skylė šerdesui perkišti" remiasi *širdies* sema "vidurys". Tos pačios reikšmės žodį A. Kuršaitis pateikė ir su priesaga *-uoklis: širdūoklis* (tai greičiausiai *o* ir *uo* garsų maišymo Prūsų Lietuvoje padarinys).

1.2. Išvestiniai *širdies* būdvardžiai

1.2. Iš daiktavardžio *širdis* padaromi būdvardžiai su priesagomis *-ingas, -a; -iškas, -a; -ytas, -a; -ėtas, -a; -inis, -ė* ir galūne *-us, -i*.

1.2.1. Su priesaga *-ingas, -a* padarytas būdvardis *širdingas, -a* gali žymėti:

a) ypatybes, motyvuotas *širdies* reikšmės atspalviu "nuoširdumas, gerumas, jautrumas, atjautimas", pvz.: *Ak, lietuvininkai, š i r d i n g i mano broleliai!* K. Donel. *Tai aš jums linkiu iš š i r d i n g o s meilės* S.Dauk. – *Ačiū, už š i r d į ačiū* Bb. *Anas netur š i r d i ė s* LzŽ257. *Nebuvo su š i r d ž i a žmonys* Užv.

b) ypatybes, motyvuotas *širdies* reikšme "piktumas, pyktis", pvz.: *Š i r d i n g a s vyras, labai muštis greit gali* DrskŽ375. *Až ką tu šiandie šitokis š i r d i n g a s?* Rš. *Š i r d i n g o s bitės* Zt. – *Š i r d ū paskendęs* Trgn. *Tu te piršto nepridėjai! Dar tu š i r d į turi!* Lp.

c) didumą ypatybės, susijusios su *širdies* reikšme "medžio šerdis", pvz.: *Šitos pušys tai geras medis: jos š i r d i n g o s* Paj. *Nusipjauna kvają ir tokią, kad ji būtų ne š i r d i n g a, o balaninga* LKŽK(Kpč). – *Š i r d i s medžio gera* Dglš. *Š i r d i s neskali yra* KlvrŽ.

Į žodynus (H, CII172, R, MŽ) pirmiausia pateko būdvardžio *širdingas, -a* teigiamos ypatybės reikšmės. Tokiomis reikšmėmis šis būdvardis vartotas senuosiuose raštuose, pvz.: *O tokia didelė š i r d i n g a, o neiškalbama linksmybė* MP87. *Judink mus maldump š i r d i n g u m p* MKr21.

Su pykčiu susijusias ypatybes nusakančios šio būdvardžio reikšmės būdingos rytų Lietuvos tarmėms.

Būdvardžio *širdingas, -a* reikšmė "drąsus, nenusimenantis" (B209, CI264, BBAg2,4,M) yra semantinis skolinys: lietuvių kalboje nėra panašios *širdies* reikšmės, galinčios jį motyvuoti.

1.2.2. Būdvardis *širdūs, -i* turi panašias reikšmes, susijusias su *širdies* gerumo ir piktumo reikšmėmis, kaip ir būdvardis *širdingas, -a*, pvz.: *Ji tokia š i r d i žmona* Jrb; *Neerzink tu jo, ba anas labai š i r d ū s* Ds. *Šita kalba buvo labai per š i r d i* V.Piet. Darybiškai jį galėtume sieti ir su veiksmažodžiu *širsti* (išskyrus pavyzdį iš Jurbarko, kuris tėra, matyt, trumpinys iš

nuoširdus ar paširdus).

1.2.3. Su priesaga *-ytas*, *-a* padarytas būdvardis *širdýtas*, *-a* žymi ypatybės, susijusias su *širdies* reikšme "piktumas, pyktis", pvz.: *Ale ir širdýta s: ani ažujudint nemožna* Arm. *Širdýtas arklys* LKŽK(Dv). *Buičiai geras: dar neregėjau širdýto nė karto* Dv. *Anys širdýti vienas su kitu* Šlėn.

1.2.4. Su priesaga *-iškas*, *-a* padarytas būdvardis *širdiškas* (*širdiškas*), *-a* žymi ypatybę, motyvuotą pagrindinės *širdies* reikšmės "centrinis kraujo apytakos organas" pagal formos panašumą, pvz.: *Širdiškas lapas — su gilia trikampiška išpjova lapkočio prisegimo vietoje* BTŽ. *Ištiniai lapai būna skydiški, širdiški, inkstiški, ietiški, strėliški* LKŽK(rš).

Senuosiuose raštuose šis būdvardis žymi ypatybę, kurią galima sieti su *širdies* reikšmės atspalviu "nuoširdumas, gerumas, jautrumas, atjautimas" (plg. *širdingas*, *-a*), pvz.: *Širdiška (tikra) meilė ir mielaširdingystė* BBPvP2, 1–2. *Bežadis pradžio anuos žodžius, pilnus gailystos širdiškos* SPII75.

1.2.5. Su priesaga *-ėtas*, *-a* padarytas būdvardis *širdėtas*, *-a* žymi ypatybės, susijusias su *širdies* reikšme "centrinis kraujo apytakos organas" pagal formos panašumą, pvz.: *Tabokų lapai dideli, širdėti, kurių skvarma it širdis yra* S.Dauk. *Širdėti drobių raštai* Ggr. L. Ivinskis yra nurodęs šio būdvardžio reikšmę "ypatybės didumas", siejamą su *širdies* reikšme "medžio šerdis".

1.2.6. Su priesaga *-inis*, *-ė* padarytas būdvardis *širdinis*, *-ė* žymi ypatybės, susijusias su *širdies* reikšme "centrinis kraujo apytakos organas" pagal priklausymą, paskirtį ir formos panašumą, pvz.: *Širdinis raumuo* DŽ. *Kad būtų širdinių vaistų davę, tai būtų ligą nustumę* LKŽK(Pl). *Širdiniai lapai* DŽ. Raštuose rastas šis būdvardis, žymintis ypatybę, susijusią su reikšme "medžio šerdis", pvz.: *Širdinė lenta pasiliekti neimaž nesusirietusi* rš.

1.2.7. M. Daukšos "Postilėje" pavartotas senovinis įvardžiutinis būdvardis *širdyjėjis*, *-ji*, sietinas su *širdimi* kaip žmogaus jausmų, vidaus pasaulio simboliu, pvz.: *Klausykime jo ne tiekiai ausimis kūningomis, bet toli daugesn širdyjėjį o m i s* DP493.

2. Daiktavardžio *širdis* dūriniai

2. Dūriniai remiasi dviem pamatiniais žodžiais. *Širdis*, sudarydama sudurtinio žodžio sudėtinę dalį, gali jungtis su daiktavardžiu, būdvardžiu, veiksmažodžiu, skaitvardžiu ir prielinksniu.

Dabartinės lietuvių kalbos gramatikose priešdėliniai vardažodžiai yra laikomi priešdėlių vediniais¹⁴. A. Paulauskienė, pabrėždama, kad "vediniai remiasi vienu pamatiniu žodžiu, o dūriniai sintaksine konstrukcija — žodžių

¹⁴ Lietuvių kalbos gramatika 1, 423.; Dabartinės lietuvių kalbos gramatika, Vilnius, 1994, 145.

junginių¹⁵, praplečia dūrinio sąvoką, išskirdama antrojo tipo dūrinius, sudarytus iš vieno savarankiško žodžio ir kito tarnybinio. Iš daiktavardžio *širdis* padaryti priešdėliniai vardažodžiai savo darybos struktūra pritampa prie dūrinių, sudarytų iš dviejų savarankiškų žodžių.

Sudurtiniai žodžiai yra žodžių junginių ekvivalentai¹⁶. Kalboje paprastai lygia greta funkcionuoja dūrinius atitinkantys žodžių junginiai. Dūrinių reikšmę lemia abiejų pamatinių žodžių reikšmių santykis. *Širdis* gali eiti pirmuoju arba antruoju sudurtinio daiktavardžio arba sudurtinio būdvardžio dėmeniu. Nagrinėjamy dūrinių tipai parodyti 1–4 lentelėse¹⁷.

2.1. Sudurtiniai daiktavardžiai

2.1.1. *Širdis*, eidama pirmuoju dūrinio dėmeniu, sudaro sudurtinius daiktavardžius, jungdamasi su daiktavardžiais ir veiksmažodžiais.

2.1.1.1. Š + D. Pirmuoju dėmeniu einanti *širdis* apibrėžia antrąjį dėmenį, nurodydama, kad pasakytas dalykas skirtas *širdžiai* – "centriniam kraujo apytakos organui": *širdālašiai*, *širdāžolė* (*širdžolė*, *širdžiažolė*, *širdžiāžolė*), *širdžiažolynis* (*širdžiāžolynis*). Tekste dažnai eksplikuojama šių žodžių reikšmė: *Š i r d ž i ā ž o l ē tik nuo širdies sopėjimo* Nč. *Š i r d ž o l i y arbata nu širdies mušimo* LTR(Klt). *Š i r d ž i a ž o l y n i y paieškot reikia – gerai anys širdžiai* Klt.

Tirkšliuose užrašytas *širdālašius* atitinkantis žodžių junginys: *Kas ten tokie par š i r d i e s l a š a i?* Trk. J. Pabrėža širdažolę vadino sudėtininiu terminu *širdies žolės*, o *širdies žolelėmis* buvo įvardijęs šilinių gvazdiką (*Dianthus deltoides*). Anksčiausiai į žodynus pateko *širdžolė*: K. G. Milkaus žodyne (1800 m.) taip pavadintas vaistinis skaistenis (*Pyrethrum parthenium*). *Širdāžolė* – gyvas tarmėse gencijoninių šeimos vaistinio augalo (*Centaurium*) pavadinimas, botanikų įteisintas terminas (LBŽ).

2.1.1.2. Pirmuoju dėmeniu einanti *širdis* apibrėžia antrąjį dėmenį, nurodydama, kad pasakytas dalykas priklauso *širdžiai*, "centriniam kraujo apytakos organui": *širdākaulis* (Rz), *širdiplėvė* (MedŽ425).

2.1.1.3. Pirmuoju dėmeniu einanti *širdis* nurodo, kad antruoju dėmeniu pasakytas dalykas yra panašus į širdį, primena širdies formą. Tai botanikos terminai: *širdlapis* (debesylas, *Inula Mt*, KŽ), *širdlapėliai* (dvilapė medutė, *Majanthemus lifolium* LBŽ, LFII543, NdŽ). Šių darinių antrasis dėmuo nurodo augalo dalį, o sudurtiniai daiktavardžiai metonimiškai pavadina pačius augalus.

2.1.1.4. Š + V. Kai pirmuoju dėmeniu einanti *širdis* nurodo veiksmažodžiu reiškiamo veiksmo objektą, turime asmenų pavadinimus *širdāėdis*, *-ė*;

¹⁵ P a u l a u s k i e n ė A. *Lietuvių kalbos morfologija*, Vilnius, 1994, 88.

¹⁶ V a l e n t a s S. *Sudurtinių žodžių ir sintaksinių konstrukcijų santykiai*, Vilnius, 1979, 3.

¹⁷ Lentelėse Š raidė žymi daiktavardį *širdis*, o kitos raidės – dūrinio dėmenis pagal jų pamatinių žodžių priklausymą kuriai kalbos daliai: D – daiktavardis, B – būdvardis, V – veiksmažodis, Dl – dalyvis, S – skaitvardis, P – prielinksnis.

širdėda; širdāgraužis (širdāgriaužis), -ė. Jie siejasi su pastoviais žodžių junginiais (frazologizmais) *širdį ėda, širdį grāužia*, pvz.: *Kas čia gailėsis tokio š i r d ė d ž i o* Stl. — *Iš vaikų dartės nieko gera, tik š i r d į ė d a* Drsk; *Toks pasiutėlis tėvams tik širdį ėda — š i r d ā g r a u ž i s rupūžė!* DūnŽ371. — *Maži vaikai kuprą laužia, o dideli š i r d į g r a u ž i a* LTR(VI).

LKŽ su pažyma neol. ir klaustuku pateiktas Vaižganto *širdžiasargis* tėra neaiškos reikšmės rašytojo naujadaras.

2.1.1.5. Šiam darybos tipui priklauso augalų pavadinimai *širdgloba* ir *širdžiamušiai*. J. Pabrėžos sukurtas botanikos terminas *širdgloba* metonimiškai pavadina sukatžolę (Leonurus). Kaltanėnuose užrašytas *širdāžolės* sinonimas *širdžiamušiai*, pvz.: *Š i r d ž i a m u š i ū p r i k a b i n t a k a m a r ū j, p r i d ž i a u t a; a n a š i r d į n e s v e i k ū t u r i* LKŽK (Klt).

2.1.1.6. Grupė darinių, kurių pirmasis dėmuo *širdis* yra antrojo dėmens veiksmazodžių pasakomo veiksmo subjektas arba objektas, savo reikšme primena veiksmazodžių abstraktus¹⁸: *širdāskaudis* — *širdies skaudėjimas, širdgėla* — *širdies gėlimas. Širdoplakis* remiasi tiesioginės reikšmės žodžių junginiu ir reiškia veiksmą: *Iš ko ma[n] tas š i r d o p l a k i s p r i s i m e t ė?* Jd. Kiti šio tipo dūriniai remiasi perkeltinės reikšmės žodžių junginiais (frazologizmais) ir nusako būseną: *širdāpykis, širdāplakis, širdāskaudis (širdskaudis), širdāskudis, širdgaila, širdgėla (širdgėla, širdgėlà, širdgėla, širdgilas, širdgila, širdgyla, širdgilas), širdgrauža (širdgriaužà, širdāgriauža), širdpersa (širdpersas, širdpersis), širdplėša*. Palyginkime dūrinių ir žodžių junginių vartojimą, pvz.: *Gera, ka turiam mėtų lašų: visi š i r d ā p y k i a i p a g y n a* Plt. — *P ū k s t a š i r d i s, n ė v a l g y t i n i e k o n e n o r u* Vvr. *Pavalgę apserga p y k i m u š i r d i ė s* A1884,186; *I š i r d s k a u d į į p u o l i a u* DūnŽ371. — *Teip š i r d i s s k a u d a - a n ė [r a] k a s a t s i t i k ė s* End. *Neturi vaikų — neturi š i r d i ė s s k a ū s m o* Klt; *Bus tau š i r d g ė l à, k a d š i r d i s g ė l s, m a g z t y s i s* J. *Tokių man š i r d g ė l ū n u o s ū n a u s a p t u r ė t!* Ss. *Par visą mūsų gyvenimą kaitos š i r d g i l a s s u d ž i a u g s m u* S.Dauk. — *I j ū ž i ū r i n t š i r d į g ė l i a* Rs. *Tu dar mun didesnę baimę ir š i r d i ė s g ė l ĩ m ū d a r e i, s u s a v o a k i m i s į m u n i r o d y d a m a s* PP38; *Da viena š i r d g r a u ž à a t s i r a d o* Ms. *Toki š i r d ā g r i a u ž a u ž e j o, k a n o n s t u k u r d ė k i s!* LKŽK(Žlp). — *Kas tau š i r d į g r ā u ž a, m o t y n e l?* Pvn. *Ar tai ne š i r d i ė s g r a u ž i m a s t o k i s p a s i l e i d ė s v a i k a s!* Nmn; *Išmetei žodį neapgalvojęs, o kitam jau ir š i r d p e r š a* Vdžg. — *Š i r d i s k a ž k o p e r š t a — a r n e l a i m ė p r i j a u t a* Užv.

I žodynus pirmiausia pateko *širdpersa*. Šį dūrinį randame K. G. Milkaus žodyno *širdies* lizde. *Širdgėla* pirmą kartą užfiksuota 1890 m. laikraštyje "Tiesos prietelius". *Širdplėša* — žodyno žodis (Š, Rtr, BŽ220, NdŽ, KŽ), *širdāplakis* užrašytas Salantuose, o *širdāskaudis, širdgaila, širdgrauža* turi tik po vieną pavyzdį iš raštų. Žemaičiams būdingas *širdgilas* (S.Dauk, M.Valanč, Žem, Kv, Als, Šts, Sd). Iš tos pačios leksinės reikšmės dūrinių — *širdāplakis*,

¹⁸ Plg. Lietuvių kalbos gramatika 1, 464.

širdāskaudis, širdgaila, širdgėla, širdgilas, širdgrauža, širdpersa, širdplėša – bendrinėje kalboje įsitvirtino *širdgėla* ir *širdpersa* kaip *sielvarto* (vartoto jau M. Daukšos raštuose) sinonimai¹⁹.

2.1.2. *Širdis*, eidama antruoju dūrinio dėmeniu, sudaro sudurtinius daiktavardžius, jungdamasi su daiktavardžiais, būdvardžiais ir prielinksniais *po*, *prie*.

2.1.2.1. D + Š, B + Š. Sudurtiniams daiktavardžiams, kurių antrasis dėmuo *širdis* jungiasi su daiktavardžiu ar būdvardžiu, būdinga perkeltinė reikšmė. Tai metoniminiai sudurtiniai daiktavardžiai (bahuvrīhi) "kurie savo darybine reikšme tepasako daikto dalį, tačiau iš tikrųjų eina viso daikto pavadinimais"²⁰.

2.1.2.1.1. *Širdis*, kūno dalies pavadinimas, gali būti pavartotas "viso" žmogaus reikšme: tai sinekdocha, kai visuma nusakoma dalimi, pvz.: *Aha, ar tai nėra visokių širdžių sviete!* Skr. *Laimingas tas, kam teko tokia širdis: tai meilės ryšiai nenutrūksta ir vienam numirus* Vaižg. Šia vartoseną grindžiami metoniminiai asmenų pavadinimai: *akmenširdis*, -ė; *atviraširdis*, -ė; *silpnaširdis*, -ė ir pan. Leksinė darinio reikšmė įvardija asmenį, kurio savybės apibūdina pirmasis žodis. Šio tipo metoniminiam dariniams būdingesnis būdvardiškas vartojimas²¹, todėl juos vėliau aptarsime kaip sudurtinius būdvardžius.

2.1.2.1.2. Kai *širdis* žymi augalo žiedo vidurį ar gyvūno kūno dalį, o būdvardžiai – išskirtinę fizinę ypatybę, turime metoniminius augalų ir gyvūnų grupinius pavadinimus: *nuogaširdžiai* (dailieji auskarėliai, *Dicentra spectabilis* Ds), *siauraširdžiai* (stuburinių potipis, bekaukoliai, *Acrania* E, NdŽ). Panašiai sudarytas ir metaforinis-metoniminis botanikos terminas *auksaširdė* (paprastoji bitkrėslė, *Tanacetum vulgare* LBŽ).

2.1.2.2. P + Š. Iš *širdies* su prielinksniais *po* (priešdėlis *pa-* tiesiai atliepia prielinksni *po*)²² ir *prie* padaryta daiktavardžiai *paširdė*(*paširdis, paširdžiai, paširdžiai*) ir *prieširdis* (*prýširdis, prýširdis, prieširdė, prýširdė*). Abu dūriniai žymi vietą palei arba po *širdimi*, "centrinio kraujo apytakos organu", pvz.: *Kumščiu davė į paširdį, i susirietė* Jd. *Negerai, skausta nugara į paširdžiai* DūnŽ248. *Prieširdis* skaud J. *Kumeliukas patvyskėjo prieširdėn* Š. Palyginkime atitinkamas prielinksnes konstrukcijas, pvz.: *Vis nudiegia poširdžiai* LKT198(KzR). *Marti prikojų, sesuo pri galvos, matušė priširdelės* D20.

Į žodynus pirmiausia pateko *prýširdė* (Q260) ir *prýširdis* (CI919,R202, MŽ268). Žemaičiams būdingesni daugiskaitiniai variantai *paširdžiai* (Als, Šv, Škn, Skd), *pāširdžiai* (KlvrŽ, Ms).

Prieširdis turi nemaža išvestinių reikšmių, ir jos visos susijusios su vietos sema. Specialia reikšme išsiskiria anatomijoje įsitvirtinęs terminas *prieširdis*,

¹⁹ Žr. *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius, 1993 (toliau DŽ³).

²⁰ *Lietuvių kalbos gramatika* 1, 438.

²¹ Ten pat, 449.

²² *Paulauskienė* A. Min. veik., 93.

pavadinantis širdies dalį – "kiekvieną iš dviejų viršutinių širdies skyrių (artium cordis)", pvz.: *Širdis turi du p r i e š i r d ž i u s ir du skilvelius* V.Laš. Panašiai dalies reikšmė gali būti pavartota ir *paširdė*: "širdies maišelis (pericardium)" (NdŽ).

2.2. Sudurtiniai būdvardžiai

2.2.1. Š + D. *Širdis*, eidama pirmuoju dūrinio dėmeniu, sudaro sudurtinius būdvardžius su daiktavardžiais, nurodydama, kad antruoju dėmeniu pasakytas dalykas turi formą, panašią į širdį: *širdlapis* (*širdžialapis*), -ė; *širdžiavaisis*, -ė, pvz.: *Š i r d l a p i a i Virginijos tabokai – lapai į širdį pavėdi, išsiręžę, nusvirę* S.Dauk. *Š i r d ž i a l a p e kaldezijs* (*Caldesia parnassifolia*) LBŽ. *Š i r d ž i a v a i s i s riešutmedis* (*Juglans cordiformis*) LFIII88.

2.2.2. *Širdis*, eidama dūrinio antruoju dėmeniu, sudaro sudurtinius būdvardžius, jungdamasi su daiktavardžiais, būdvardžiais, skaitvardžiais ir prielinksniais.

2.2.2.1. B + Š. Daugiausia yra sudurtinių būdvardžių, padarytų iš būdvardžio ir *širdies*²³. Kai *širdis*, kūno dalies pavadinimas, metonimiškai reiškia asmenį, o pirmuoju dūrinio dėmeniu einantys būdvardžiai nurodo išorines ar vidines ypatybes, turime asmenis apibūdinančius būdvardžius.

2.2.2.1.1. Pirmuoju dūrinio dėmeniu einantys būdvardžiai apibrėžia *širdį*, nusakydami fizinės asmens ypatybes: *silpnaširdis*, -ė; *stipriaširdis*, -ė; *sveikaširdis*, -ė, pvz.: *Ji tokia s i l p n a š i r d e, mažai visai įdirba* Gs. *S t i p r i a š i r d ž i a i žmonys* Klm. Kalboje funkcionuoja atitinkami laisvi žodžių junginiai, pvz.: *Esu labai s i l p n o s š i r d i e s, vis širdį gnaibo* Alv. *Mano š i r d i s labai s t i p r a, širdies aš nejaučiu* Kvr. *Anoji ... buvo s t i p r i o s š i r d i e s* DP116.

2.2.2.1.2. Pirmuoju dūrinio dėmeniu einantys būdvardžiai apibrėžia *širdį*, nusakydami vidines, dvasines ypatybes tiesioginėmis arba perkeltinėmis reikšmėmis. Kalboje vartojami atitinkami laisvi žodžių junginiai ir pastovūs žodžių junginiai (frazologizmai), pvz.:

- a) *gailiaširdis*, -ė – *Jis g a i l i o s š i r d i e s, užjaučia* Pv;
geraširdis, -ė – *Prieinamas bėdoj – g e r o s š i r d i e s žmogus* Dgė;
jautriaširdis, -ė – *Jom sunku buvo, jos j a u t r i o s š i r d i e s* LKŽK(Pl).
piktaširdis, -ė – *Tura p i k t a š i r d i, supyko* Rm. *Idant svetys neturėtų jo už p i k t o s š i r d i e s žmogų* S.Dauk;
- b) *kietaširdis*, -ė – *Kas tur taip k i e t a š i r d i, kad nebūt dūsavęs?* D. Pošk. *Žmones š i r d i e s k i e t o s velij tamsę vietoj šviesos* KN198;
- lengvaširdis*, -ė – *Anas labai l e n g v o s š i r d i e s: prašai – ką turi ir atiduoda* Ds. *Toks yr l e n g v o s š i r d i e s* LKŽK(End).

²³ Lietuvių kalbos dūrinuose dažniausiai pasikartojantis antrasis dėmuo – kūno dalių pavadinimai, žr. V a l e n t a s S. Min. veik., 38.

minkštaširdis, -ė — *M i n k š t ō s š i r d i ė s* tus vaikas, atneša uogų
DrskŽ376;

silpnaširdis, -ė — *K a m t o s š i r d y s y r s i l p n e s n ė s*, tai vis tikė-
davo velniais Žg;

šaltaširdis, -ė — *T ė v a s v i s t i e k j u k š a l t ō s š i r d i ė s*, jam nerūpi
[, kaip vaikai gyvena] LKŽK(Všn).

šiurkščiaširdis, -ė — *K a t r a s š i u r k š č i ō s š i r d i ė s*, tai neduoda
Pin;

tiesiaširdis, -ė — *D i e v a s g e r a i d a r o j i e m u s*, kurie yr geros ir *t i e s i o s*
š i r d i ė s DP30.

LKŽ ir LKŽK rasta per 40 šio darybos tipo sudurtinių būdvardžių (*miela-
širdis, -ė*; *mielaširdis, -ė*; *siauraširdis, -ė* — skoliniai). Dauguma jų vartojami
tik raštuose ir žodynuose. Iš M. Daukšos raštų atėjo *mėilaširdis, mielaširdis*
(plg. l. milosierny), *piktaširdis: M ė i l a š i r d i s i r g e r a d a r i s V i e š p a t i s*
DP263. *Palaiminti m i e l a š i r d ž i a i*, nes *mielaširdumų ingis* DP532.
P i k t a š i r d ž i a i k a r a l i ū s DP99. M. Mažvydas Katekizme var-
tojo tolesnio laipsnio darinius *mylaširdingas* (Mž353), *mylaširdystė* (Mž577),
mylaširdingystė (Mž489), *mielaširdystė* (Mž98). K. Sirvydo žodyne randame
mielaširdingą (SD¹81, SD154), o F. Hako, P. Ruigio ir K. G. Milkaus žodynuo-
se — ir *lengvaširdingą, lengvaširdystę*. Vėlesniuose žodynuose šio daraus tipo
žodžių vis daugėjo. Gyvojoje kalboje tokie dariniai reti: tai raštų ir žodynų
žodžiai.

Iš *širdies* ir apibrėžiamojo būdvardžio sudaryti asmenis apibūdinantys
būdvardžiai gali būti vartojami kaip būdvardžiai ir kaip daiktavardžiai, pvz.:
Tai buvo dora, m i n k š t a š i r d ė, *gyvulėlius mylinti moteriškėlė* Vaižg.
Visi jie m i n k š t a š i r d ž i a i V.Piet; *K a r š t a š i r d ė d a v a t k ė l ė*
puolėsi bėgiot po linkinę LzP. *Vėją kelia geravaliai k a r š t a š i r d ž i a i*
Vaižg. Ši aplinkybė lėmė, kad LKŽ juos pateikia labai įvairiai, priklausomai
nuo turimų pavyzdžių: *atviraširdis, -ė*; *bailiaširdis, -ė*; *kiltaširdis, -ė* laikomi
smob., *drąsiaširdis, -ė*; *rūstaširdis, -ė* — adj., *geraširdis, -ė*; *lengvaširdis, -ė*
— adj., smob., *kilniaširdis, -ė*; *piktaširdis, -ė* — smob., adj. *Kietaširdis, -ė* ir
minkštaširdis, -ė pateikti atskirais adj. ir smob. straipsniais kaip homonimais
(nors *kietširdis, -ė* turi bendrą straipsnį). Nuo LKŽ X tomo jau sistemingiau
pradėta rašyti abi gramatinės pažymas ir jungti į vieną straipsnį analogiš-
kos darybos žodžius, pvz.: *sausasirdis, -ė*; *silpnaširdis, -ė*; *šaltaširdis, -ė*;
šiurkščiaširdis, -ė; *švelniaširdis, -ė*.

LKŽ metoniminiai asmenis apibūdinantys būdvardžiai pateikiami nevie-
nodai, priklausomai nuo turimos iliustracijos. "Dabartinės lietuvių kalbos
žodyne" turėtų atsispindėti kalbos vartojimo tendencijos ir to paties dary-
bos tipo dūrinis reiktų kvalifikuoti vienodai²⁴. Trečiajame žodyno leidime
įdėta 13 dūrinių, kurių pamatinį žodį *širdis* apibrėžia būdvardis: 7 laikomi
būdvardžiais, 6 — daiktavardžiais, turinčiais vyriškąją ir moteriškąją giminę.

²⁴ Žr. P a u l a u s k a s J. Žodyno redagavimas žodžių grupėmis. — *Kalbos
kultūra* 49, 1985, 6—14.

Neaišku, koku principu remiantis vienodos darybinės reikšmės ir to paties pamatinio žodžio dūriniai priskiriami vienai ar kitai kalbos daliai: *atlapaširdis*, -ė; *geraširdis*, -ė; *jautriaširdis*, -ė — būdvardžiai, o *atviraširdis*, -ė; *kietaširdis*, -ė; *minkštaširdis*, -ė; *piktaširdis*, -ė — daiktavardžiai.

Labai chaotiškai aiškinamos šių dūrinių reikšmės. Daiktavardžiais laikomi dariniai apibrėžiami nurodant asmenį žodžiais *žmogus* arba *kas*, bet ne visada pasinaudojama žodžiais, iš kurių jie padaryti, pvz.:

atviraširdis, -ė — *atviras, nuoširdus žmogus*;

lengvaširdis, -ė — *romus, atlaidus žmogus*;

kilniaširdis, -ė — *kas kilnios širdies*;

minkštaširdis, -ė — *kas jautrus, gailestingas*.

Būdvardžiais laikomų dūrinių aiškinimai dar įvairesni:

atlapaširdis, -ė — *atviras, viską išsipasakojantis*;

gailiaširdis, -ė — *kuris gailios, geros širdies*;

geraširdis, -ė — *nuoširdus, gailestingas*;

grynaširdis, -ė — *tyraširdis, nuoširdus*;

jautriaširdis, -ė — *turintis jautrią širdį, jautrus*;

meiliaširdis, -ė — *meilus*;

tyraširdis, -ė — *kuris tyros širdies, doras*.

Pateikiant šio tipo dūrinius žodynuose, galima būtų žymėti jų dvigubą gramatinę kategoriją: adj., smob. Apibrėžiant leksinę reikšmę, tikslingiausia būtų eksplikuoti jų darybinę reikšmę ir, jei būdvardinio dėmens reikšmė perkeltinė, parinkti sinonimą, pvz.:

atlapaširdis, -ė — *turintis atlapą širdį, atviras*;

atviraširdis, -ė — *turintis atvirą širdį, nuoširdus*;

geraširdis, -ė — *turintis gerą širdį*;

kietaširdis, -ė — *turintis kietą širdį, nejautrus*;

tyraširdis, -ė — *turintis tyrą širdį, doras*.

Dviguba gramatinė kategorija ir darybinis reikšmių aiškinimas pakankamai aiškiai apibrėžtų metoniminius dūrinius, ir tuomet nereikalingi būtų DŽ³ iliustraciniai žodžių junginiai *geraširdis žmogus*, *grynaširdis žmogus*.

2.2.2.1.3. Kai *širdis*, būdama antruoju dūrinio dėmeniu, reiškia "medžio šerdį", o pirmuoju dėmeniu einantis būdvardis nurodo fizinę ypatybę, turime daikto ypatybę nusakantį būdvardį *kiauraširdis*, -ė, pvz.: *K i a u r a š i r d i s m e d i s c i g a r n y č i o m s d i r b t i G g r*.

2.2.2.2. D + Š. Sudurtiniai būdvardžiai, padaryti iš daiktavardžio ir *širdies*, turi panašią savybinę reikšmę kaip ir dūriniai iš būdvardžio ir *širdies*. Pirmuoju dėmeniu einantys gyvūnų, augalų ir medžiagų pavadinimai metaforiškai apibūdina dvasines ypatybes. Tai metaforiniai-metoniminiai dariniai.

2.2.2.2.1. Pirmuoju dūrinio dėmeniu einantys gyvūnų pavadinimai nurodo, kam priklauso *širdis*. Metaforiškai apibūdinamos žmogaus dvasinės ypatybės: *arklaširdis* (*arklāširdis*), -ė; *karvelširdis*, -ė; *kiškiaširdis*, -ė; *šunširdis*, -ė; *zuikširdis*, -ė. Kalboje funkcionuoja atitinkami pastovūs žodžių junginiai (frazologizmai), pvz.: *Tas vyras yra a r k l ā š i r d i s*, t.y. *jo širdis kieta kaip arklio J. Reik gero a r k l a š i r d ž i o t o k i u s v a i k u s m u š t i* DūnŽ32.

— *Je i t ù r a á r k l i o š i r d i , t e j e m y s , t e n e š y s* Krš; *Nebūk š u n š i r d i s , p a s i g a i l ė k v a i k o !* Šl. *Be darbo auginti, i nevėšokliai, i š u ŋ š i r d ž i a i* LKŽK(Rdn). — *Š u n i ė s š i r d i t ù r a , k a l i g o ŋ v a r o* Pj.

2.2.2.2.2. Pirmuoju dūrinio dėmeniu einantys augalų ir medžiagų pavadinimai nurodo, iš ko *širdis* "padaryta". Šio tipo dūriniais metaforiškai dažniausiai apibūdinamos žmogaus dvasinės ypatybės: *akmenširdis* (*akminširdis*), -ė; *auksaširdis*, -ė; *gelžaširdis*, -ė; *medžiaširdis* (*medžiaširdis*), -ė; *šiaudaširdis*, -ė; *šūdširdis*, -ė. Kalboje funkcionuoja ir atitinkami pastovūs žodžių junginiai (frazologizmai), pvz.: *O t a k m e n š i r d i s t a v o J o n a s : k a p ė m ė m u š t i a r k l ė , t a i n e s e k ė i r a t p r a š y t* Vrn. *A k m i ņ š i r d ž i ū v a i k ū y r a* DūnŽ24. — *Reik ā k m i n o š i r d i t u r ė t i t o k ė l i g o ŋ i š g i n t i* DūnŽ24. *Ā k m e n i e s š i r d e s u ž k i e t ė j u s i ū ž m o n i ū* DP181. *Reik a k m e ņ s š i r d i t u r ė t , k a n e p a s i g a i l ė t u m* Gs.

Tik Šatėse užrašytas *molaširdis* metaforiškai apibūdina žmogaus fizinę ypatybę, pvz.: *Ana molaširdė, ar akėtas, ar duobėtas* — viską ėda Šts.

Šio tipo metaforiniai-metoniminiai dūriniai negausūs: *arklaširdis*, *šunširdis* gana dažni žemaičiuose, o *karvelširdis* LTR(Šll), *kiškiaširdis* rš, *šiaudaširdis* Vd, *zuikiaširdis* V.Kudir — tik pavieniai raštų žodžiai. Jiems būdingas daiktavardėjimas ir tos pačios leksikografinio pateikimo problemos kaip ir dariniams iš būdvardžio ir *širdies*: DŽ³ randame būdvardį *auksaširdis*, -ė, o LKŽ nurodyta, kad tai abiejų giminių daiktavardis.

2.2.2.3. S + Š. Iš skaitavardžių *vienas*, *du*, *devyni* ir daiktavardžio *širdis* sudaryti sudurtiniai būdvardžiai *viensširdis* (*vienaširdis*), -ė; *dviširdis*, -ė; *devynširdis*, -ė.

2.2.2.3.1. Pirmuoju dėmeniu einantis skaitvardis *vienas* nurodo "vienumą, vieningumą". Tai asmenį apibūdinantis būdvardis, reiškiantis bendramintį: *Anuodu v i e n š i r d ž i a i* J. Esama ir atitinkamų žodžių junginių, turinčių perkeltinę reikšmę, pvz.: *Sandara, v i e n a š i r d i s* SD76. *Bus visų šventųjų viena sandara ir v i e n a š i r d i s* DP542. *V i e n ō s š i r d i ė s b ū t i* KII188. *Dzūkai devyni v i ė ŋ a š i r d i t ū r i* Vs.

K. Sirvydas lenkų *jednomysłny* išvertė žodžiais *vienaširdis*, *sandarus* (SD76). M. Daukšos Postilėje pavartotasrieveksmis *vienaširdžiai*: *Viešpats Dievas, kuris daro gyvent v i e n a š i r d ž i a i n a m u o s e* DP457. Nuo K. Sirvydo iki A. Kuršaičio žodynuose fiksuotas *viensširdis* (*vienaširdis*), pavartotas Vydūno giesmėje (*Mes, Lietuvos vaikai, stovėsim v i e n š i r d ž i a i*), liko religinių raštų ir žodynų žodžiu.

2.2.2.3.2. Pirmuoju dėmeniu einantys skaitvardžiai *du* ir *devyni* nurodo *širdies*, reiškiančios sėklalizdį, dalių skaičių, pvz.: *Kad merga dvilypį, arba d v i š i r d i , o b u o l ė s u v a l g o , t a d d v y n u s k a r t ė p a g i m d a n t i* LTR. *Ką valgai? — D e v y n š i r d i [o b u o l ė]* Ss.

2.2.2.3.3. Pirmuoju dėmeniu einantis skaitvardis *du* nurodo *širdies*, reiškiančios medžio šerdį, dalių skaičių, pvz.: *D v i š i r d i m e d ė n e d ė k ė b u d i n k ė : s a k o , p e r k ū n a s t r e n k a s* Šts.

2.2.2.4. P + Š. Iš daiktavardžio *širdis* ir prielinksnio *be* padarytas būdvardis *beširdis* (*beširdis*), -ė reiškia ypatybės, pasakytos *širdies* reikšmės at-

spalviu "nuoširdumas, gerumas, jautrumas, atjautimas", neturėjimą, pvz.:

Su *b e š i r d ž i ū* žmogų sunku gyvent LzŽ35. Gavo tokį *b e š i r d ž i* vyrą, tai paraudos LKŽK(Gs). Žiaurus, *b e š i r d i s* žmogus LL11. Valdove, *b e š i r d i* valdove, gyvent aš noriu... A.Vien. *B e š i r d è* giltinė jį (Jaunių) išrovė iš mūsų tarpo K.Būg.

Vartojami ir atitinkami žodžių junginiai, pvz.: Ana *b è š i r d i è s*, *be gailėsio* DūnŽ87. Kažin, ar tokie *b è š i r d i è s* ir yra anos tie vaikai? End. Kaip jūs *b è š i r d i è s*, žmogus parnakt guli i pardienu, i nežiūrit LKŽK(Sdb). Tavo dainos *b e š i r d i e s* S.Nēr.

Dažnai *beširdis*, -ė vartojamas daiktavardiškai, pvz.: *B e š i r d i s*, pririšę šunioką ant pagairės vėjo ir čypdžia Ds. *B e š i r d ž i u i* nebūdėsi širdį Sim. Žiaurumas, *b e š i r d ž i o* darbas LL127. Oi, pagailekite, *b e š i r d ž i a i*! Vd. *Prakeiktas b e š i r d i s*, kurs velnio naga is jam viltį išplėš paskutinę Mair.

DŽ³ *beširdis*, -ė pateiktas tik kaip daiktavardis. Vis dėlto iš turimų pavyzdžių matome, kad šis žodis ne ką rečiau vartojamas grynai būdvardiškai, o vartojimas predikatinėje pozicijoje ir junginiuose su abstrakčios reikšmės daiktavardžiais taip pat rodo jį esant būdvardžiu, pvz.: *B ū k tu mun toks b e š i r d i s* DūnŽ45. Akmeninis tu, *b e š i r d i s*, bejausmis, nebrangini nieko, nei motinos, nei sužadėtinės, nei sūnaus, nei Lietuvos P.Dirgėla. Mintys *b e š i r d è s*, mintys besielės, negi apveikste mane? Mair. Ar neteks tau kada nors apgailėti šių *b e š i r d ž i ū* žodžių rš.

2.2.2.5. Savitos darybos yra būdvardis *nuoširdūs* (*nūširdūs*), -i. Juo reikiama ypatybė yra kilusi iš santykio su *širdies* reikšmės atspalviu "nuoširdumas, gerumas, jautrumas, atjautimas", jį galima sieti su žodžių junginiu *nuo širdies*, pvz.: *N ū š i r d i*, gera mergelka DūnŽ225. — *Tamsta š i r d i è s* žmogus J.Balč; *N u ō š i r d i è s* teip šneka, kaip netikėsi KIK9,74(Jdr).

Pirmuosiuose žodynuose būdvardžio *nuoširdūs*, -i nėra, tikrieveiksmis *nuoširdžiai* (SD25, 48, 335, 382, R202, MŽ268), atėjęs iš senųjų raštų (DP546, PK48, SPI330). M. Daukšos Postilėje pavartotas ir pats būdvardis, pvz.: *Duost sugurimą, graudumą ir gailėsį n u o š i r d ū už nuodėmes* DP326. Bendrinėje kalboje *nuoširdūs*, -i ir *širdingas*, -a vartojami sinonimiškai.

2.2.2.6. Neaiškos darybos yra būdvardis *paširdūs*, -i, užrašytas Jurbarko, Raseinių ir Šilutės rajonuose. Jo reikšmė ir semantinė motyvacija tokia pati kaip ir būdvardžio *nuoširdūs*, -i, pvz.: *Geras, p a š i r d ū s* žmogus Vn. *Tokia p a š i r d i žmona buvo* Erž.

2.2.3. Sudurtinių būdvardžių metoniminiai darybos tipai (D + Š, B + Š) yra potencialūs. Prie daugelio Lietuvių kalbos žodyne užfiksuotų tokių darinių nurodomas tik vienas šaltinis. Gal nebūtina buvo fiksuoti ne visai aiškos reikšmės dūrinius: neaiškos raštų *giliaširdės teorijos*, abejotinas *kiltaširdis*, užrašytas Merkinėje. Poetinėmis žodžiais laikytume būdvardžius *kurčiaširdis*, *medinėširdis*, *saulaširdis*. Jų nebūtina dėti į LKŽ Papildymų tomą, pvz.: *Daug kas vilčiai neatkurto... / Berk stebuklą savo burto / Į bėdulį k u r č i a š i r d ž i* — / Jis tik savo skurdą girdi J. Baltrušaitis. *Žolelės visokios kalas, / prie balto pradžiūvusio kelio / s a u l a š i r d ž i a i vaikai ir ban-*

dos M. Martinaitis. *Ir nė tikėtis negali iš savo anūky, tu medin širdžiū, nei užuojautos dėl savo senatvės, nei supratimo. Medin širdis juk ir Darius, medin širdis, o anūkienė — ta dar medin širdė s n ė...* R. Granauskas. Tik Vaižganto raštuose randame skeltaširdį, šiurkštaširdį, švelniaširdį ir šviežiaširdį: *Dobilai klauso, kaip pašnibždomis šneka gretimieji jų kaimynai — skeltaširdžiai žvaginiai. Kad sumanytumei, bėgtumei ir žarnas šiurkštaširdžiui iltim išleistumei — toks gema noras keršyti. Kazys buvo švelniaširdis, nežiaurus. Jaunime, tu šviežiaširdi, ag pats jauti, kaip tu vienas temoki mylėti arba nekęsti.*

Nebūdingi, pavieniai yra Šatrijos Raganos ir Vaižganto būdvardžiai, padaryti iš *širdies* ir veiksmazodžio bei dalyvio, pvz.: *Visi vargai grauziaširdėliai tai tik sapnas* Pč. *Viską uždengė savo pilku apsiaustu rankas širdžia slėgis* Pč. *Jokių kitų širdžia sargių aplink nebuvo, kas jų dėmesį būtų šalin nukreipęs, nuviliojęs Vaižg.* Taip išeiname į kalbos periferiją. Neatsitiktinai *giliaširdis, -ė; širdžiasargis, -ė; širdžiaslėgis, -ė* LKŽ laikomi neologizmais.

Išvados

1. Daiktavardis *širdis* yra darybiškai aktyvios semantikos žodis. Išplėtota jo reikšmių sistema lėmė darinių įvairovę. Dariniai turi savarankiškas reikšmes, motyvuotas darybos pamato semantikos. Žodžių daryboje dalyvauja ir tiesioginės, ir perkeltinės *širdies* reikšmės.

2. Atskiras darinių grupes sudaro išvestiniai ir sudurtiniai daiktavardžiai bei būdvardžiai. Dauguma *širdies* darinių yra dūriniai. Produktiviausias jų darybos tipas — B + Š. Didžioji išvestinių daiktavardžių dalis — deminutyvai. Mažiausia — galūnių vedinių.

3. Išanalizavus darybos opozicijas (darinys ↔ *širdis*), galima teigti, kad darybiškai aktyviausia yra pagrindinė *širdies* reikšmė "centrinis kraujo apytakos organas". Būtent iš somatizmo *širdis* padaroma:

- 1) malonumo reikšmės deminutyvai su priesagomis *-elė, -ikė*;
- 2) daiktavardinės ypatybės turėtojų pavadinimai su priesagomis *-ininkas, -inė, -ietė, -ulys*;
- 3) būdvardžiai su priesagomis *-inis, -ė; -iškas, -a; -ėtas, -a*;
- 4) sudurtiniai daiktavardžiai: Š + D — daiktų ir augalų pavadinimai, B + Š — asmenų ir gyvūnų pavadinimai, P + S — daiktų pavadinimai, Š + V — asmenų, būsenos ir veiksmo pavadinimai;
- 5) sudurtiniai būdvardžiai: Š + D nusako daiktų ypatybes pagal panašumą, B + Š metonimiškai nusako fizinės asmens ypatybes.

4. *Širdis* perkeltine reikšme "žmogaus jausmų, nusiteikimų simbolis, išgyvenimų centras, vidaus pasaulis" yra semantinis darybos pamatas:

- 1) maloninių deminutyvų su priesagomis *-elė, -užė (-užėlė), -aitė, -elis, -užis, -aitis, -ytis*;
- 2) senovinio būdvardžio *širdyjėjis, -ji*;
5. Iš *širdies* perkeltine reikšme "žmogaus charakterio ypatybės, polinkiai,

nusiteikimai" padaromi maloniniai deminutyvai su priesagomis *-elė, -aitė, -alė*.

5.1. Šios reikšmės atspalvis "nuoširdumas, gerumas, jautrumas, atjautimas" yra semantinis darybos pamatas:

- 1) daiktavardinės ypatybės pavadinimo su priesaga *-ystė*;
- 2) būdvardžių su priesagomis *-ingas, -a; -iškas, -a* ir galūne *-us, -i*;
- 3) priešdėlinių būdvardžių *bešiřdis, -ė; nuošiřdūs, -i; pašiřdūs, -i*.

5.2. Kitas šios reikšmės atspalvis "tam tikromis dvasinėmis ypatybėmis pasižymintis asmuo" padeda suprasti asmenis apibūdinančių sudurtinių būdvardžių produktyvaus tipo B + Š (ir jam artimo tipo D + Š) motyvaciją. Somatizmas *šiřdis*, metonimiškai reiškiantis asmenį, davė pagrindą susidaryti gausiam metoniminių būdvardžių būriui. Šio tipo būdvardžiai gyvajai kalbai nebūdingi, tai daugiau raštų ir žodynų žodžiai. Nebūtina visus reguliarius darinius fiksuoti žodynuose, nes dauguma jų taip ir pasiliks kaip atskirų autorių žodžiai.

6. *Šiřdis* reikšme "medžio šerdis" yra davusi pamatą šiems dariniams:

- 1) deminutyvams su priesagomis *-elė, -ukas*;
- 2) netipiškiems daiktavardinės ypatybės turėtojų pavadinimams su priesagomis *-iena, -esas*;
- 3) būdvardžiams su priesagomis *-ingas, -a; -inis, -ė; -ėtas, -a*;
- 4) sudurtiniams būdvardžiams *kiaurašiřdis, -ė* (B + Š), *dvišiřdis, -ė* (S + Š).

7. Išplėtotą daiktavardžio *šiřdis* darybos sistema akivaizdžiai liudija, kad didžiąją kalbos žodyno dalį sudaro dariniai.

1. Sudurtiniai daiktavardžiai su antruoju daiktavardiniu dėmeniu

I dėmuo	II dėmuo	Kas rodoma I apibrėžiamuoju dėmeniu	Pavyzdžiai
Š	D	paskirtis	Augalų pavadinimai <i>šiřdāžolė (šiřdzolė, šiřdziažolė, šiřdziāžolė), šiřdziažolynis (šiřdziāžolynis)</i> Daiktų pavadinimai <i>šiřdziālašiai</i>
		priklausymas	Daiktų pavadinimai <i>šiřdākaulis, šiřdiplėvė</i>

I dėmuo	II dėmuo	Kas rodoma I apibrėžiamuoju dėmeniu	Pavyzdžiai
		panašumas	Augalų pavadinimai širdlapis, širdlapėliai
B	Š	būdinga išskirtinė išorinė, fizinė ypatybė	Asmenų pavadinimai silpnaširdis, -ė; stipria- širdis, -ė; sveikaširdis, -ė Augalų pavadinimai nuogaširdžiai Gyvūnų pavadinimai siauraširdžiai
		būdinga išskirtinė vidinė, dvasinė ypatybė	Asmenų pavadinimai atlapaširdis, -ė; atviraširdis (atviraširdis), -ė; geraširdis (geraširdis), -ė ir pan.
D	Š	priklausymas	Asmenų pavadinimai arklaširdis (arklāširdis), -ė; karvelširdis, -ė; kiškiaširdis, -ė; šunširdis, -ė; šunširdą; zuikiaširdis, -ė
		medžiaga	Asmenų pavadinimai akmensširdis (akmiņširdis), -ė; auksaširdis, -ė; gelžaširdis, -ė; medžiaširdis (medžiaširdis), -ė; molaširdis, -ė; šiaudaširdis, -ė; šūdširdis, -ė
			Augalų pavadinimai auksaširdė
P be	Š	stoka	Asmenų pavadinimai beširdis (beširdis), -ė

I dėmuo	II dėmuo	Kas rodoma I apibrėžiamuoju dėmeniu	Pavyzdžiai
po		vieta	Daiktų pavadinimai paširdė (paširdis, paširdis, paširdys, paširdžiaĩ, paširdžiai, paširdžiai)
prie		vieta	prieširdis (prýširdis, priširdis, prieširdė, pryširdė, prýširdė)

2. Sudurtiniai daiktavardžiai su antruoju veiksmažodiniu dėmeniu

I dėmuo	II dėmuo	Kas rodoma I valdomuoju dėmeniu	Pavyzdžiai
Š	V	veiksmo objektas	Asmenų pavadinimai širdāgraužis (širdāgriaužis), -ė; širdāėdis, -ė; širdėda; širdžiasargis, -ė Augalų pavadinimai širdgloba Būsenos abstraktai širdāskaudis (širdskaudis), širdāskudis, širdgaila, širdgėla (širdgėla, širdgėlà, širdigėla, širdgilas, širdgila, širdgyla, širdgilas), širdgrauža (širdgriauža, širdāgriauža), širdperša (širdperšas, širdperšis), širdplėša

I dėmuo	II dėmuo	Kas rodoma I valdomuoju dėmeniu	Pavyzdžiai
		veiksmo subjektas	Augalų pavadinimai širdžiamušiai Veiksmo abstraktai širdoplakis Būsenos abstraktai širdāpykis, širdāplakis

3. Sudurtiniai būdvardžiai su antruoju
daiktavardiniu dėmeniu

I dėmuo	II dėmuo	Kas rodoma I apibrėžiamuoju dėmeniu	Pavyzdžiai
Š	D	panašumas	širdlapis (širdžialāpis), -ė; širdžiavaisis, -ė
B	Š	būdinga išskirtinė išorinė, fizinė ypatybė	kiauraširdis, -ė, silpnaširdis, -ė; skeltaširdis, -ė; stipriaširdis, -ė, sveikaširdis, -ė
		būdinga išskirtinė vidinė, dvasinė ypatybė	atlapaširdis, -ė; atviraširdis (atviraširdis), -ė; geraširdis (geraširdis), -ė ir pan.
D	Š	priklausymas	arklaširdis (arklāširdis), -ė; karvelširdis, -ė; kiškiaširdis, -ė; šunširdis, -ė; zuikširdis, -ė
		medžiaga	akmensširdis (akmiņširdis), -ė; auksaširdis, -ė; gelžaširdis, -ė; medžiaširdis (medžiaširdis), -ė; molaširdis, -ė; šiaudaširdis, -ė; šūdširdis, -ė

I dėmuo	II dėmuo	Kas rodoma I apibrėžiamuoju dėmeniu	Pavyzdžiai
S	Š	skaičius	viensirdis (vienaširdis), -ė; dviširdis, -ė; devynširdis, -ė
DI	Š	veiksmo ypatybė	graužiaširdis, -ė
P be nuo po	Š	stoka kilmė kilmė	beširdis (beširdis), -ė nuoširdūs (nūširdūs), -i paširdūs, -i

4. Sudurtiniai būdvardžiai su antruoju veiksmažodiniu dėmeniu

I dėmuo	II dėmuo	Kas rodoma I valdomuoju dėmeniu	Pavyzdžiai
Š	V	veiksmo objektas	širdaėdis, -ė; širdžiaslėgis, -ė

LES MOTS FORMÉS À LA BASE DU NOM *ŠIRDIS* (UN COEUR)

Résumé

Dans cette étude on parle des mots formés à la base du nom *širdis*. Le but—découvrir le potentiel formatique de ce mot et montrer les rapports des mots formés avec le fond significatif de ce mot.

À la formation des mots prennent par les sens propres et les sens figurés du nom *širdis*. On peut constater, que le plus actif à la formation des mots est le sens propre "le principal organe de la circulation du sang".

Les groupes séparés constituent les noms dérivés et les noms composés, les adjectifs dérivés et les adjectifs composés. Les mots formés ont des sens différents, motivés par la sémantique de leur base formative.